

Ђорђе Вуковић¹

Прегледни научни рад

UDK 929:32

DOI 10.7251/POL1611009V

УНУТРАШЊОМ СЛОБОДОМ ДО НЕЗАВИСНОСТИ ПОВОДОМ 170 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

FROM INTERNAL FREEDOM TO INDEPENDENCE
MARKING 170 YEARS SINCE THE BIRTH OF SVETOZAR MARKOVIĆ

***Abstract:** In the article dedicated to marking the 170th anniversary of the birth of Svetozar Markovic, the author tries to present, explain and actualize some of the basic ideas and dilemmas which have marked the life and work of one of the most interesting figures in the Serbian political history. As a passionate opponent to the foreign invaders, the anti-national regimes, bureaucracy, omnipotence and arbitrariness of individuals, party leaders, nationalist zealots, unenlightened masses, and as a fiery advocate of the democratic order and supporter of disenfranchised people, Markovic is today still considered as a model which socially engaged intellectuals, patriots, and advocates of better, fairer and freer society should orient on. Of course, the century and a half later, many of Markovic's ideas are outdated and unrealistic, but their varied interpretations can still be stimulating for understanding of social and political issues of the Serbian people.*

Key words: culture, civilization, religion, Islam, identity, modernization, education.

***Анстракт:** У тексту посвећеном 170. годишњици рођења Светозара Марковића, аутор настоји да прикаже, појасни и актуелизује неке од темељних идеја и дилема које су обиљегиле живот и дјело једне од најзанимљивијих личности у српској политичкој историји. Као страсног противника страних освајача, ненародних режима, бирократског апарата, свевласти и самовоље појединаца, партијских првака, националистичких занесењака, непросвијећених народних маса, као ватреног заговорника демократизације државног уређења,*

¹ Аутор је ванредни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

побједи обесправљеног народа над привилегованом мањином, Марковића и данас многи узимају као узор према којем би требали да се оријентишу друштвено ангажовани интелектуалци, родољуби, искрени заговорници бољег, праведнијег и слободнијег друштва. Наравно, вијек и по касније, многе Марковићеве идеје су превазиђене и нереалне, али њихова разноврсна тумачења и даље могу да буду подстицајна за разумијевања социјалних и политичких питања српског народа.

Кључне ријечи: *Svetozar Marković, ideals, social justice, national interests, democracy, bureaucracy, tradition*

„Срби се стално врте
у једном коловрату“

Светозар Марковић

О Светозару Марковићу пише се и прича више од једног стољећа, његови ставови и идеје интерпретирају на различите начине, али нико не пориче да је у питању јединствена појава у српској политичкој историји. Колико је Марковић био неустрашив новинар и публициста, врстан полемичар, политички пропагатор, визионар и искрени посланик народне мисли, понајбоље свједочи стајалиште Јована Скерлића да у цијелом 19. вијеку није било појаве која је толико много значила, имала толико велику улогу и извршила тако снажан утицај на духове као што је то био Светозар Марковић. Његове слободарске поруке, стваралачка и самопрегорна мисија буђења самосвијести народа као друштвеног и политичког субјекта, обрачун са чиновништвом и бирократијом, супротстављање паразитском систему, борба за социјалну једнакост, равноправност жена, просвијећивање и уједињење народа, никога нису остављали равнодушним.

Јаша Продановић записао да је Марковић живио кратко, али да је за то вријеме стекао мноштво непријатеља. Страним освајачима, реакционарном, пандурском режиму, бирократији, партијским првацима, националистичким занесењацима, непросвијећеним народним масама, Марковић се супротстављао бритким текстовима, инспиративним идејама, непоколебљивом младошћу, спремношћу на

сваку жртву. Залагао се за демократизацију државног уређења, побједу обесправљеног народа над привилегованом мањином, обрачунавао са самовољом и свевлашћу појединаца, инсистирао да поданици морају да постану господари своје судбине. Животни мото Светозара Марковића садржан је у његовом тексту *Српској омладини*, из 1868. године: „Онај који није готов да се за сваки атом својих убјеђења жртвује, нека се не зове представником народне мисли“. Управо је сам Марковић сваки атом, и то не само својих убјеђења, већ своје личности, свог тијела, здравља, живота, положио на олтар својих идеала!“ У српској политичкој историји, устврдиће доцније Петар Стамболић, током цијелог једног вијека није виђена толико прогресивна личност.

Иако се сматра оснивачем социјалистичког покрета у Србији, Марковића једни означавају као српског националисту посебне врсте, други у њему виде критичара тзв. „великосрпске“ политике, неки га узимају као творца радикалне странке, неки опет као ватреног заговорника балканске федерације. Драган Симеуновић наглашава да смо се протеклих 150 година много пута огријешили о Светозара Марковића, његово име својатали су многи када год би им затребало, од љевичара до десничара, од комуниста до љотићеваца, док су о величини његове мисли најбоље писали странци. „Речју, Светозарево дело је пречесто бивало онолико велико колико је политици, а не друштву коме је било намењено, било потребно“ (Симеуновић, 2000:296). Нема дилеме да је Марковић био „европски образован социјалиста“, бистрог ума и оштрог пера, како је констатовао Слободан Јовановић, без сумње одлично познавао прилике у радничком и социјалистичком покрету свог времена, обиљежја капиталистичког друштва, као и да се његове идеје нису могле допасти ни властима ни јавном мњењу. Те идеје, чију „ерупцију“, према Скерлићу, Србија није видјела ни прије ни после Марковића, ипак су описане као расуте, недоречене, несистематичне, каткад противрјечне, али и недовољно оригиналне. „Ја признајем да је вера у те идеје, какву је Марковић имао, достојна поштовања, али морам додати да ми смета што његове идеје нису биле вишег квалитета“ (Јовановић, 2005:276). Јовановић Марковићу не замјера што је социјалиста, већ што његов

социјализам није био плод властитог посматрања и промишљања, што је сувише вјеровао књигама, што је о економским и друштвеним наукама више читао него размишљао, што је у сељачкој земљи, без развијене радничке класе, агитовао за програме западне радничке странке.

Међутим, Јаша Продановић је Марковића поредио са Доситејем Обрадовићем и Вуком Караџићем, наводећи да су то три највећа „бунтовна и реформаторска духа“. Оне који су тврдили како идеје Светозара Марковића нису биле оригиналне, Продановић подсећа да је Маркс имао педесетак година када је завршио *Капитал*, а да је Марковић умро са свега 28 и то година проведених у сталној борби „гоњен од власти, затваран, прогањан, мучен болешћу, растрзан неуморним новинарским и пропагандним радом“. Такође, ни Доситеј, који је доживио дубоку старост, није био оригиналан, а с пуним правом га сматрамо великаном. Продановић није порицао да је у Марковићевом учењу било заблуда и грешака, али је истакао да су заблуде великих умова често корисније од истина ситних људи. „Вјеровао је када су други сумњали, одушевљавао се кад су други хладњели; сав се предао борби за своја начела и скршио живот у годинама када су други започињали политичку акцију“. И Владимир Ћоровић напомиње да је Марковић био исувише млад да би изградио сопствени поглед на свијет и правилно процијенио шта се од туђих система може успјешно спровести у српском друштву. Његове социјалистичке идеје нису могле доживјети успјех у неразвијеној средини гдје је сељаштво преовладавало, а радника готово да није ни било.

За народ до посљедњег даха

Као најзначајнија дјела за проучавање живота и идеја Светозара Марковића сматрају се књиге Јована Скерлића и Слободана Јовановића. Још као гимназијалац Скерлић је био велики поклоник Светозара Марковића, себе је сматрао припадником посљедње генерације под његовим утицајем, а и касније је често истицао Марковићеве идеје, његов утицај на млађе генерације као моралног

учитеља и политичког радника. Скерлићеву књигу о Светозару Марковићу из 1910. године Јовановић означава као најбоље написаном биографијом коју је српска литература имала, иако је сматрао да је Марковићев утицај прецијењен, односно да је имао „већи глас, него утицај“. Није незначајно напоменути да се Светозар Марковић разилазио и водио жучне расправе са Слободановим оцем, Владимиром Јовановићем, либералима и Уједињеном омладином српском, али то није аргумент који би сугерисао да је велики српски научник био личан у анализирању Марковићеве историјске улоге. Јовановић наглашава да је Марковићев концепт бољег човјека (човјека који не живи за личне интересе, већ оште корисне идеје) занимљив као симбол „строге начелности у животу“ и развијеног социјалног сензибилитета, да је имао мноштво сљедбеника али да ниједан од њих није остао досљедан до краја. Као материјалисти, у име „природног“ (инстинкта и апетита), Марковићеви сљедбеници огласили су рат свему културном, естетици, финијим осјећањима, апстракцији, друштвеним церемонијама, патриотизму... „Главна карактеристика те генерације коју је Марковић васпитавао, јесте цинизам, и то цинизам који није долазио из искуства, од једног дубљег, горчег познавања ствари, него цинизам књишки, афективан“ (Јовановић, 2005:291).

Светозар Марковић рођен је 21. септембра 1846. године, али нема поузданих података о мјесту рођења као ни завичају његове породице. Говорио је да је рођен у Јагодини, али се у архиви крагујевачке гимназије, гдје је завршио прва четири разреда, наводи да је рођен у Зајечару. Три виша гимназијска разреда завршио је у Београду. На Великој школи 1863. године почео је да изучава техничке науке, 1866. као државни питомац отишао је у Русију, у Петроград, а онда у Цирих. Због текста *Српске обмане*, у којем је оштро критиковао намјеснички Устав из 1869. године (који је у односу на Милошево самовлашће и Михаилов лични режим био велики напредак) и чиновништво, српска влада му је укинула стипендију. Прије завршетка школовања вратио се 1870. године у Србију и започео политичку пропаганду. Од 1871. до 1875. издавао је листове *Раденик*, *Глас јавности* и *Ослобођење*. Лист *Раденик* био је прво гласило социјалистичке оријентације на Балкану. Кратко вријеме живио је и у

Новом Саду одакле га је мађарска власт протјерала уз оптужбу да шири великосрпске идеје и комунистичку доктрину. Због чланака у крагујевачком листу *Јавност*, чији је био уредник, осуђен је на годину и по затвора, у којем је радио на листу *Глас јавности*, покренутим након забране првог листа, а по изласку из затвора покреће *Ослобођење*, којег је уређивао до болести. Политички прогони, оштра руска клима, допринијели су да оболи од туберкулозе. Љекари су га послали у Трст на опоравак, али тамо умире 26. фебруара 1875. године. Његова посљедња порука гласила је „Задржи сузе и ради за свој народ“. Тијело је пренесено у Јагодину. Годину дана након његове смрти у Крагујевцу су избили први раднички немири.

Иако је био одличан ђак, најбољи математичар у школи, рано научио да чита и пише, Марковић није имао лијепо мишљење о својим учитељима. У тексту *Како су нас васпитавали*, описује их као сирове, сурове, чак и свирепе, неспособне и без педагошких квалитета. Тврдио је да школе не дају потребна знања, не подстичу интелектуални развој, не обликују способност мишљења и не његују морална осјећања. Памти учитеља који би долазио пијан на наставу, тукао ђаке. Они нису учили ништа да би знали, захтјевима да се лекције знају напамет, васпитање се сводило на, записао је, „систематско углупљивање“. Права знања нису улазила у главе, у погледе на свијет. Марковић тврди да професори нису разумјели шта им је посао, умјесто да у ђацима буде љубопитљивост за знањем, да их иницирају да мисле, они су их тјерали да уче гомиле ријечи које нису разумјели. Тако се стварало непријатељство између ђака и професора, први су се старали да преваре, други да их ухвате и казне. Слободан Јовановић истиче да је Марковић, обузет немиром који му више није давао да сједи у школској клупи, из школе побјегао у политику, да би исто учинио и да му није одузета државна помоћ. Узроке свих проблема у друштву Марковић је проналазио у њему самом, његовим економским и социјалним односима. Ти односи се мијењају подизањем умног и материјалног богатства друштва. Материјално богатство расте само уз личну предузимљивост сваког грађанина, његовим радничким усавршавањем и то само у слободи, слободи мишљења, говора, рада, удруживања. Нема напретка народа без политичких и грађанских

слобода. Сваком раднику треба, уз материјално благостање, обезбиједити умни и морални развитак. Био је увјерен да човјека васпитава цијела његова околина: школа, књижевност, закони и обичаји, мијешање са људима, свакидашњи живот, да су умни и морални развој у тјесној вези. Тврди како је бесмислена фраза „Закон је највиша воља у Србији“. Марковић познаје јадно стање српског сељака, указује на чиновничку класу која је преузела западњачки стил живота угодности и потрошње, која развија луксуз али ништа не ради, а такав начин живота захватио је и друге слојеве. „Материјална сиротиња морала је са собом повући морални пад народа. Српски народ који показа онакву онакву енергију у почетку овог јека у својој борби за ослобођење у данашњој борби постао је тело без душе“ (Марковић, 1937:114). Бирокуратски систем угушио је у српском човјеку сваку личну иницијативу. Нивоље народа рађају побуне. Свим српским властима није био интерес да се развије свијест народа, да оно што је садржано у уставу мора бити корисно по њега. Зато само неколицина држи власт у рукама. Циљ бирократа је да се што више попну и ту одрже, што отвара „мејдан за бесконачно интриговање“. Ма колико било буна и преврата народ остаје једнако под туторством. Због обмана. Марковић тврди да се полицијско гледиште на одржавање установљене власти над народом увукао свуда, у школе, суд, општину, цркву, књижевност... „Народ се учио да се покорави власти“, да се не смије дирнути у бирократски поредак. Уочава да има публициста који бирократски систем називају нужним због политичког положаја. Према његовом мишљењу, тај положај нема никакве везе са унутрашњим благостањем народа. Штавише, што је квалитетнији живот људи, политички положај може бити само повољнији. Међутим, Марковићев приступ је антилибералан, идеал слободне заједнице једнаких има већу вриједност од слободе сваког појединца који припада тој заједници.

Светозар Марковић био је под утицајем руских народњака и револуционара, посебно највећег представника руског социјализма Чернишевског, којег је највише цијенио и сматрао учитељем, а на њега су снажан печат оставили и Писарев, Доброљубов, Маркс, Прудон, Џон Стјуарт Мил, Ласал, Фојербах, Дарвин. Под утицајем

Чернишевског, Марковић је, истиче Слободан Јовановић, „социјализам схватио не као економску доктрину, већ као нов филозофски поглед на човека и живот. Он је давао социјализму управо васпитни циљ - да човјека промени изнутра и облагороди, претварајући га од егоисте у алтруисту“ (Јовановић, 2005:70). Међутим, Марковић је прихватао само оне идеје Чернишевског са којима се лично слагао, док остале као да није ни примјећивао. Чини се да је исто и са Марксом, којег је називао до крајности логичним мислиоцем и „главом“ радничког покрета. Јовановић тврди да је Марковић из прве свеске „Капитала“ ипак запамтио само ставове о физичком и етичком разарању фабричких радника и породица, злоупотребама женског и дјечијег рада. Укратко, оно што је Марковић сматрао научним истинама које треба разгласити и које треба да донесу побједу, „нису ни најмање утврђене као научне истине“. Зато Јовановић закључује да је Светозар Марковић жртва утопијског социјализма. И Љубиша Деспотовић оцјењује да је Марковић био роб својих идеала, да је понесен младалачким ентузијазмом стријемио да Србију ослободи сиромаштва и претвори је у „рај егалитарне заједнице“, темељитим друштвеним промјенама.

С друге стране, Андреј Шемјакин тврди да је Марковић врло јасно формулисао своје виђење Србије уређене по идеалном облику социјалног уређења и да је апсолутно био лишен празног фантазирања. „Баш напротив, он је нарочито наглашавао да никакав радикалан преображај не може се учинити у једном народу, па ма како он у теорији био правичан и користан за народ, ако у народу нема људи и средстава да се тај поредак оствари“ (Шемјакин, 2008:105). Никакав западни рецепт за уређење друштва не може се остварити у Србији ако за њега не постоје реални предуслови, а поготово не преко ноћи. Одбијао је Марксов историјски материјализам и вјеровао да Србија може прескочити капиталистичку фазу историјског развоја. Према његовом мишљењу, обнова је могућа без угледања на „туђинске“ моделе, ослањањем на патријархалне народне установе, ширењем задружне и општинске својине на српском селу. Традиционалне установе сматрао је пресудним за опстанак затечене социјалне структуре, у којој је доминирао сељачки посјед, патријархални

идентитет, снажна обиљежја колективизма и егалитаризма. Љубиша Деспотовић закључује да је појава Светозара Марковића више него драгоценост у српској политичкој историји. „Она је сведочанство колико лутања толико и трагичке жеље и чежње младих слободара да у друштвима полупериферног и предмодерног карактера, изнађу најбоље облике за политичку и економску егзистенцију заједнице којој су припадали“ (Деспотовић, 2003:176).

Јован Скерлић истиче да је Марковић прошао кроз три фазе идеја и политичког дјеловања: пролетерски социјализам Интернационале, аграрни социјализам и радикални демократизам. Неки аутори га називају и пиониром демократије на Балкану. Борио се за уставност, народни суверенитет, социјалну правду и јединство. Социјалну револуцију није сматрао бруталним рушењем, већ разматра њене позивитне ствари. Владимир Ћоровић истиче да је Марковић од 1868. године започео оштру борбу против либералног режима, који је имао реакционарне особине, и „омладинског вербализма“. Културни национализам Омладине Марковић је сматрао недовољним и непотребним ако се своди на само ширење књижевности, одржавање представа, концерата, приредби, игранки, здравица. Критиковао је пјеснике свог доба због занесености, идеалистичке естетике, идеализације народног живота, необразованости и неразумијевања стварних народних проблема, савремених научних сазнања у циљу друштвених потреба. Призивао је демистификацију поезије. Тврдио да романтичари кваре укус и подстичу сујевјерје народа, замагљују културну перспективу српског народа. Умјесто романтизма, залаже се за реализам као кориснији за друштво, и литературу чији задатак је педагошка и просвјетитељска улога.

Слободан Јовановић пише да је Омладина будила народну свијест, стварала ратоборно расположење, ширила увјерења о снази и величини српског народа, под утицајем француских револуција 1789-1848., сличних покрета у Европи, живјели су у идејама демократског и националистичког романтизма. Омладина и кнез Михаило Обреновић имали су исту основну националну идеју, да српско јунаштво може и треба да сруши турску царевину, воља за побједом је била непомутна и јака, али Омладина није дијелила унутрашњу од спољашње слободе,

тражила је слободоумне установе у Србији, уставност, а не апсолутизам. Сваки националиста био је либерал. Омладина је имала јак утицај код интелигенције, али не и код сељака. „Омладина је постала мода и зараза. Свако је хтио бити омладинац, да му се не би рекло да заостаје за временом. Правити се Србин, и то велики Србин, па чак и помало луд Србин, било је онда 'модерно'“ (Јовановић, 2005:394). Марковић није био присталица национализма у унутрашњој политици. Више пута је енергично тврдио да све што је српско не мора бити и добро, шта више - да међу оним што сматрамо „чисто српским“ има много примитивног, због чега нема разлога да се гордимо. Наше установе су, говорио је, више патријархалне него демократске. Истицао је како народну традицију треба критички преиспитати, задржати оно што је паметно и корисно, а одбацити све глупо - „ма колико било српско“! У тексту *Млада Србадија* Марковић полемише о ставовима Владимира Јовановића који је у чланку *Основи снаге и величине српске* истакао да се у „јавном духу српском“ огледају својства Срба за друштвеношћу, узајамношћу, воља и способност, осјећај за слободу као природно право, за равноправношћу... Марковић каже да аутор о томе пише као психолошким својствима, „као да су урођена Србину“. Сматра да овако болешљива гледишта могу имати штетан утицај, назива их „узаним патриотизмом“ Владимира Јовановића. Патриотске заблуде штетне су у данашње вријеме, гласи Марковићева порука. „Он једноставно гледа кроз ружичасте наочаре на ову српску историју и на све што је 'српско'. Код њега су Срби овејане демократе још од седмог стољећа и све што се после догађа међу њима недемократски, то је све 'страни утицај', као да је цели свет у то доба био покварен осим једино Срба“ (Марковић, 1937:140).

Димитрије Туцовић у чланку *Ђачки покрети у Србији* наглашава да је Светозар Марковић унио крепкости у омладински живот. „Критикујући програм омладине и њено политичко држање, Светозар је привукао под своју заставу све оно што је ваљало“ (Туцовић, 1964:41). Његове поруке погађале су директно у срца и душе. У тексту *Српској омладини* Марковић прозива: „...Српска омладино! Погледај на сужњу рају... погледај на твоју 'слободну' браћу што кривим знојем зарађује за харач, 'порезе' и 'прирезе'... Српске

сестре! Оставите се за тренутак успављујуће 'опере' и 'фантазије', а певајте песме што буде срце у јунака...“.

Јединство као нужност

Слављеног као првог социјалисте међу Србима, Марковића многи сматрају и творцем радикалне странке. Владимир Ђоровић истиче да још док је био у Цириху Марковић је говорио да у Србији треба изводити радикалне реформе и стварати радикалну партију. „Пашић је то, као његов сарадник, извео коначно у дело“ (Ђоровић, 2010:625). Ни Деспотовић нема дилеме да је Светозар Марковић први образложио идеју формирања радикалне странке још у писмима из Петрограда 1868. године, у којима је најављивао обрачун са свиме што је „устарјело“ у Србији, а терет те борбе треба да изнесу млади нараштаји окупљени у радикалну партију. Њена програмска начела даље је формулисао у периоду 1871-1873. године. Током боравка у Цириху, Марковић је наставио да кује планове како да се радикално обрачуна са старим обрасцима у Србији. У том периоду Никола Пашић припадао је блиском Марковићевом кругу, лично и идеолошки. „Пашић је подржао Марковића и у његовом настојању да реформише Уједињену омладину српску, трансформише је из чисто националне и, у идејном погледу, веома аморфне организације - у политичку странку са снажним социјалним набојем“ (Шемјакин, 2008:54).

Тумачења Јована Скерлића и Слободана Јовановића се разликују. Док је Скерлић истицао да је Марковић био духовни отац Радикалне странке, Слободан Јовановић је тврдио да су њу изградили Никола Пашић и Пера Тодоровић, не придржавајући се Марковићевог програма, односно одбацивши од његовог учења сав конструктивни дио, па се радикална странка не може сматрати његовим „дјететом“ или, ако јесте, да ни мало не личи на „оца“. Јовановић дакле сматра да без Пашића и Тодоровића, односно „без њихових организационих и агитаторских способности, по самим чланцима и књигама Светозара Марковића, она не би ни постојала“ (Јовановић, 2005:293). У сваком случају, иако је умногоме одударала од Марковићевих идеја, 1881. године основана је Радикална странка која је имала ослонац на

опозиционо расположено сељаштво, али без сензибилитета за раднички социјализам. Радикали су се такође у основи залагали за „заједницу једнаких“, али су социјалну једнакост поистовјећивали са националним јединством. Након Берлинског конгреса и појачаног аустроугарског културног утицаја на Србију, уз реформска стремљења напредњачке владе у земљи, социјалистички покрет је почео да се преобраћа у радикалну странку која је наглашавала одбрану српског идентитета и самосвојности. „Главна одлика социјалистичко-политичког становишта Радикалне странке био је њен цивилизацијски конзервативизам. Градећи своју идеологију и организацију на темељу патријархалности, чврсто укоријењене у народној свијести, и идентификујући се на тај начин са масом, радикали су (као политичка странка) изражавали спонтан и изразито негативан однос српског сељаштва према структурним промјенама у држави и друштву (њиховој модернизацији) које су могле промијенити равнотежу самодовољности њиховог начина живота“ (Шемјакин, 2008:360).

С друге стране, и Скерлић и Јовановић слажу се око Марковићевих подстицаја српској демократији, мада Јовановић пише да се Марковић одлучио за парламентарни умјесто револуционарног метода због чињенице да у Србији није било радника који су могли да изнесу револуцију. У сваком случају, из социјалистичке групе Светозара Марковића развила су се два политичка крила - Радикална странка Николе Пашића и социјалистички оријентисано Опште радничко друштво Димитрија Мите Ценића. Каснија Самостална радикална странка, којој је припадао Јован Скерлић, у свом програму имала је Марковићеве идеје - социјални препород Србије изнутра, на основу народног суверенитета, заговарање балканске федерације. Познато је да је Марковић био инспирација и новинару, политичком писцу и оснивачу Српске социјалдемократске партије Димитрију Туцовићу, који је сав живот посветио борби за људска и радничка права. Оштро је критиковао национализам и милитаризам, такође афирмишући идеју социјалне демократије о балканској конфедерацији.

Марковић је истицао да скупштина мора да буде потпуно независно законодавно тијело, највиша власт у земљи. „Да би скупштина била народно представништво, у правом смислу те ријечи, потребно је да

се ваљан изборни ред узакони, и да се све друге погодбе тако удесе да народ може оцијенити потпуно људе које шаље у скупштину, и да може увијек изабрати онога кога оцијени“ (Марковић, 1937:132). Драган Симеуновић пише да је Марковић, иако му је често пребацивана нереалност, правио јасну разлику између историјских и стратешких циљева. Социјализам је сматрао историјским циљем. Радикалном критиком друштвено-економских и политичких односа, залагао се за јасно дефинисање програмских циљева. „Констатујући неизбјежност интересне партијске борбе, он уочава значај политичке власти за остваривање класних интереса“ (Симеуновић, 2000:344). Партија мора наћи начин да освоји и задржи власт како би остварила своје циљеве. У чланку *Српске обмане*, Марковић наглашава да свијетом владају партије, а да су народни суверенитет и народна воља илузије које су се толико дубоко укоријениле да их је тешко избити из главе чак и најлогичнијем мислиоцу. Развила се пракса у којој се сваки публициста позива на народно мишљење и тако санкционише своја начела. Онај ко не сматра да је свето писмо све што изриче „народно представништво“ уобичајено је да га називају „непријатељем народа и народне слободе“. У Србији нема ни либерала ни конзервативаца као партије. Нема опозиције осим неких клика које хоће да достигну себичне циљеве... „Значи, сваки који не признаје апсолутно да ће данашње стање у Србији донети народу благостања, тај је осуђен без апелате. Ја протестујем против такве пресуде“ (Марковић, 1937:110). Ако не признаје неки обичај, одмах му вичу: Квари морал! Ако устане против неког закона, чује се дрека: Бунтовник! „Вежите га, казните га!“

Као његово најзначајније дјело сматра се *Србија на Истоку* (1872), у којем је, пише Михаило Марковић, приказана „изванредна анализа борбе за ослобађање српског народа од турске доминације“, док Предраг Палавестра истиче како је у њему Светозар покушао да осмисли „велики историјски и расколнички судар патријархалне заједнице и грађанског друштва“. Главна порука овог дјела је да само слободна и демократски уређена Србија може да се ослободи споља. Нема дилеме да је Марковић желио јединство српског народа, ослобађања и уједињавања свих Срба, али не стварањем Велике Србије. За њега је то била монархистичка, династичка тема, пуна одбојних и празних фраза. Тврдио је и да би

обнова средњовјековне српске државе била штетна, али и немогућа. Марковић истиче да је политичка мисао да се од тадашње српске кнежевине тежи стварању велике независне државе, простим присвајањем сусједних српских земаља, одговарала унутрашњим амбицијама да се утврди неограничена власт династије Обреновића. „Очевидно политичка мисао: 'Велика Србија' била је највећа политичка 'утопија' и наследици кнеза Михаила морали су увидјети чим су само једни м кораком покушали да је остваре“ (Марковић, 1937:105). Таква политика је, поручује, ништавна јер су пред њом снажне препреке, а имала би само штетне последице по Србију. Истовремено, идеја српског јединства за њега је била „најреволуционарнија мисао која постоји на цијелом Балканском полуострву, од Стамбола до Беча“. Али, Марковићева до слободног српског друштва могуће је доћи унутрашњим ослобађањем, укидањем монархије и увођењем парламентаризма, развлашћивањем бирократије и чиновништва, економским напретком, па онда револуционарном борбом за спољашњу слободу и независност. „Српска федерација, дакле, а не Велика Србија. Ту идеју и ништа више, Марковић је хтио да изрази кад је говорио да нама треба јединство народа, а не јединство канцеларије“ (Јовановић, 2005:216). Милорад Екмечић објашњава Марковићеву доктрину, изложену у дјелу *Србија на Истоку*, да Србија не може ширити свој облик државе и друштва на друге балканске народе, него да тражи форму Срби су живјели у четири државе (Србији, Црној Гори, Аустрији и Турској) у којима је тешко ускладити историјска права федерализма због чега је боље стварање балканске федерације која не би била заснована на националном принципу. „Српски народ нема никаквих географских или етнографских граница којима би био одређен као једна јединствена цјелина. Да би се створила држава од пет до пет и по милиона Срба (јер их нема више), српски народ би морао да буде у непријатељским односима са Бугарима, Румунима и Хрватима. Окружени Бугарима, Румунима и Хрватима – гдје би биле границе „сједињених Срба“ тешко остварити без заваде са тим народима. Такав став данас многи тумаче као жестоко критиковање „великосрпске политике“, док има и аутора који су Марковићу приписивали специфичан облик српског национализма, за то вријеме савремен и опасан.

Познату Марковићеву изреку да му је свеједно да ли ће Србијом владати династија Обреновића или Фрања Јосиф ако у њој постоје уставност и слобода, треба узети као његово схватање да је најважније да српска држава буде уређена на извјесним политичким начелима, да народ ужива политичке слободе, да има слободоуман устав. „За разлику од Илије Гарашанина и њему блиских конзервативаца који су своје политичке идеје црпили из карактера уставобранитељског режима, светоандрејских либерала Владимира Јовановића који су веома успјешно спајали национализам са политичком слободом, и кнеза Михаила који је владао по моделу просвијећеног апсолутисте како би у погодном тренутку подигао балканске хришћане на устанак против Османског царства, Светозар Марковић је представљао прави примјер „авангардног“ политичког промишљања“, истакао је Мирослав Свирчевић у тексту *Светозар Марковић – идеолошки портрет и српско национално питање*. Слободан Јовановић наглашава да је Марковић био добар патриота, али да је у његовим идејама било нечега космополитског. „Он је носио у глави један идеал политичког уређења за све земље и за све народе, и тим је идеалом био толико занијет да је с његовим остварењем хтио пошто пото везати уједињење српског народа“ (Јовановић, 2005:221).

Драган Симеуновић наглашава да Марковић није био ватрени присталица и заговорник југословенске и балканске државне заједнице. „Он је те заједнице видио као могућност, а не као нужност“ (Симеуновић, 2000:311). Сумњао је у такве пројекте, истицао хрватске и бугарске амбиције, анализирао сложене односе са Црном Гором и проблематизовао „југословенско пијемонство Срба“. Разматрајући перспективе евентуалног уједињења са другим јужнословенским народима, Марковић је страховао од тоталитарног духа Хрватске, били су му одбојни хрватски интелектуалци и сумњао је у социјалистичку еманципацију хрватских радника. Није вјеровао у заједницу Срба и Хрвата, сматрао их непоузданим партнером, а сарадњу између њих могућом само док се подударају српски и хрватски интереси.

Непосредно пред смрт, Светозар Марковић формулисао је српски „практични“ социјализам и послао поруку, за коју Шемјакин каже да представља његово „идејно завјештање насљедницима“:

„Практични смисао социјализма за унутрашњи и спољни развитак српског народа садржан је у сљедећем - социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на Балканском полуострву“!

Узвишени циљеви, револуционарне мисли

Иако се навршило 140 година од смрти Светозара Марковића, многа политичка и социјална питања којима је подредио и због којих је прерано окончао свој животни вијек, актуелна су и данас. Масовно сиромаштво, обесправљеност радника, гломазни и незајажљиви бирократски апарат, морални и интелектуални колапс друштва, велике препреке демократском развоју, нејединство и разуђеност српског народа, бољећиво ласкање националним заблудама итд., питања су која усковитлавају духове на српској политичкој сцени и на почетку 21. вијека. Чини се невјероватним да се, као и у другој половини 19. вијека, српско друштво врти у истом коловрату.

Извјесно је да су неке његове идеје остале недоречене, неке се потврдиле као утопијске, неке је опет демантовало вријеме, али Марковић је остао средишња фигура социјалистичке мисли код Срба. Рјешења темељних социјалних питања српског народа, која је видио у повратку на старе традиционалне установе, сеоске задруге као својеврсне комуне засноване на колективном привређивању и управљању, укидање личне својине над средствима производње, „прескакање“ капиталистичке фазе развоја, уз претпоставку да се од развијеног западног друштва преузме само техника, припадају прошлости. Марковић је одбацивао принципе либералног грађанског друштва, хтио да елиминише утицаје буржоаске („ћивтинске“) цивилизације на Србе, маштао о изградњи „децентрализоване и дебирократизоване државе“. Његова парола могла је да гласи - изградња новог друштва на старом патријархалном темељу. Марковићева стајалишта наилазила су на различите реакције, једни су га презирали, други му се дивили. Утицао је на многе српске мислиоце и публицисте, међу којима су Јован Скерлић, Димитрије Туцовић, Мита Ценић, Драгиша Станојевић, Драгиша Лапчевић и други. И данашње присталице социјалистичких идеја настоје да баштине име Светозара

Марковића, али у њиховим идејним концептима, а нарочито у политичкој пракси, нема ни назнака његове страсти, самопрегора, одважности, разложних и досљедних ставова. Такође, као што су некада Марковићеве први сарадници и сљедбеници постали недосљедни и недоречени у заговарању и нарочито напорима са спровођење његових социјалних идеја, тако је потребно указивати и на противрјечне улоге и дјеловање оних данашњих јавних дјелатника који се позивају на стајалишта првог српског социјалисте, док истовремено у политичкој пракси саучествују у процесима који би Марковићу несумњиво били проблематични и мрски, о чему би писао и полемисао страшћу која га је овјековјечила. Његов концепт „бољег човјека“, човјека који не живи за личне интересе, већ оште корисне идеје, и данас је инспиративан онима који вапе за начелношћу у политичком животу, родољубима са израженим социјалним сензибилитетом, али онај цинизам, који Слободан Јовановић приписује Марковићевим сљедбеницима, потпуно је наткрилио српско друштво и помрачило јавну сцену.

Када је ријеч о националним задацима, Марковић је српско јединство сматрао најреволуционарнијом мишљу на Балкану, али је пут до тог узвишеног циља, према његовим увјерењима, водио само уз корјените помјене, унутрашњим ослобађањем, независношћу парламента, развлашћивањем бирократије, еманципацијом радника и сељака, а затим и борбом за спољашње ослобађање и независност Србије. Површним и једнозначним интерпретирањем његових критика ондашњих снова о „Великој Србији“ и стављајући их у контекст савремених процеса, појединци из политичких и интелектуалних кругова сусједних народа посљедњих година ничице злоупотребљавају име Светозара Марковића и Димитрија Туцовића наводећи их као тобожње заговорнике политике немијешања Србије у егзистенцијална питања српског народа у околним земљама, па чак и противнике борбе за државотворношћу својих сународника у државама које су настале разбијањем СФРЈ, државне заједнице која је заправо требала да постане најбољи могући оквир за благостање не само српског, већ и остале народе који су у њој живјели, а потом идеји заједничког живота окренули леђа и узели пушке да омеђе „своје“ територије.

Литература:

- Деспотовић, Љубиша (2003). *Српска политичка модерна. Србија у процесима модернизације 19. века*. Нови Сад: Stylos
- Екмечић, Милорад (2007). *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*. 1. издање. Београд: Завод за уџбенике
- Јовановић, Слободан (2005) *Политичке и правне расправе*. Књига прва. Београд: Просвета (репринт издања из 1932. године, Издавачка књижарница Геце Кона)
- Јовановић, Слободан (2005) *Друга влада Милоша и Михаила*. Београд: Просвета (репринт издања из 1933. године, Издавачка књижарница Геце Кона)
- Марковић, Светозар (1937). *Изабрани списи* (приредио Јаша Продановић). Београд: Српска књижевна задруга
- Перовић, Латинка (1985). *Српски социјалисти 19. века*. Београд: Рад
- Свирчевић, Мирослав. „Светозар Марковић – идеолошки портрет и српско национално питање“, у *Нова српска политичка мисао....*
- Симеуновић, Драган (2000). *Нововековне политичке идеје у Срба*. Књига прва. Београд: Институт за политичке студије, Историјски архив Београда
- Скерлић, Јован (1922). *Светозар Марковић ,његов живот, рад и идеје*. Београд: Издавачка књижарница Напредак
- Шемјакин Л. Андреј (2008). *Идеологија Николе Пашића (1868-1891)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Тадић, Љубомир. „'Србија на Истоку' Светозара Марковића – још једном“, у зборнику радова *Живот и дело Светозара Марковића*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
- Туцовић, Димитрије (1964). *Изабрани списи*. Београд: Српска књижевна задруга
- Ћоровић, Владимир (2010). *Историја Срба*. Београд: Makibook